

М. Шуп'яна,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального права і кримінології
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

КРАЙНЯ НЕОБХІДНІСТЬ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Важливим регулятором суспільних відносин і забезпечення правопорядку є кримінальне право. Його вплив проявляється у двох основних напрямках криміналізації та декриміналізації. Також використовується у даній галузі права і ще один спосіб – встановлення незлочинності діянь, що подібні за окремими ознаками до злочинів, але за своєю соціальною та правовою природою не є злочинними. До числа таких діянь відносяться і діяння, вчинювані за обставин, наявність яких, з позиції закону, передбачає визнання даних діянь допустимими, прийнятними чи навіть соціально корисними, у тому числі – діянь, вчинених у стані крайньої необхідності. Визначення видів та детальна правова регламентація подібних діянь становлять один із напрямів кримінально-правової політики. Як впливає із аналізу практики реалізації чинного кримінального закону, у сучасних умовах цьому напрямку приділяється значна увага, доказом чого, серед іншого, є виділення вперше у Загальній частині Кримінального кодексу України 2001 р. окремого розділу - Розділ VIII "Обставини, що виключають злочинність діяння". У даному кодексі інститут крайньої необхідності зазнав значних перетворень. Зокрема, виключення кримінальної відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності у стані сильного душевного хвилювання. Враховуючи наведене, а також дискусійний характер змін даного

інституту, одним із важливих аспектів його дослідження, зважаючи на його глибоке історичне коріння, є дослідження історико – правового аспекту цього інституту, як одного із складових елементів його вдосконалення та забезпечення ефективності його практичного застосування на сучасному етапі розвитку нашого суспільства і держави. *Актуальність даного питання* пов'язана із потребою вдосконалення законодавчого регулювання питання кримінальної відповідальності, зокрема меж крайньої необхідності, як комплексного морально - правового явища.

Стан дослідження. Серед дослідників питання пов'язаного із історико – правовим аспектом законодавчого закріплення інституту крайньої необхідності, необхідно назвати таких вчених: Т. І. Якімець, В.В. Орехов, Т.Ю. Орешкіна, Н.Н. Паше-Озерський, І.І. Слуцький, Ю. Макаревич, Ю.В. Баулін, В.О. Глушков та інші, які проаналізували та розвинули існуючі наукові уявлення з цього питання. Однак, не зважаючи на вказане, необхідно зазначити, що у сучасній юридичній літературі з історії держави і права України, відсутнє комплексне дослідження питання пов'язаного з законодавчим закріплення інституту крайньої необхідності, зокрема, дослідження законодавства часів відродження української державності (1917 – 1918 рр.) та законодавства, яке діяло на західноукраїнських землях до часу їх входження до

складу СРСР. Саме тому, **метою статті** є детальний аналіз інституту крайньої необхідності на підставі приписів кримінального законодавства, що діяло на українських землях, з'ясування сутності поняття крайньої необхідності, закономірностей розвитку даного інституту на українських землях та змісту поняття меж крайньої необхідності та кола інтересів, які можуть охоронятися даним інститутом, як важливої складової її сутності.

Виклад основного матеріалу. Перші згадки про інститут крайньої необхідності в українському кримінальному законодавстві ми можемо зустріти у правових джерелах доби Київської Русі. Однак вони ще були далекими від його сучасного розуміння і тому наявність даного інституту у основному акті даного періоду - Руській Правді, викликає суперечності. Зокрема, ознаки крайньої необхідності вбачають у ст. 68 «Руської Правди» за Кармазінським списком і ст. 50 за Троїцьким списком. У даних статтях зазначалось, що не підлягатиме відповідальності купець, якщо не з його вини ввірений йому чужий товар не буде збережено внаслідок пожежі, захоплення військом. Однак, як зазначає Розін М.О., з позицією якого ми погоджуємось, у даному випадку про крайню необхідність вести мову не можна, оскільки тут йдеться про відсутність волі особи стосовно заподіяної шкоди, а не про заподіяння шкоди з метою захисту своїх прав [1, с.114].

З більшою впевненістю про законодавче закріплення інституту крайньої необхідності можемо говорити уже у Литовських статутах. Зокрема, перший Литовський Статут 1529 р. у статті 13 розділу XII передбачалося [2, с.6]: «А якби хто, обороняючись, неумисно вбив чужого собаку, той не повинен нічого платити за нього, але, якби кинувши щось у собаку, вбив його, мусить господарю заплатити». Дана норма закріплює право на оборону свого життя чи здоров'я від нападу тварини. Також у даній нормі

міститься вказівка на неумисність вбивства собаки, що дає можливість зробити висновок, що при цілеспрямованому заподіянні смерті собаці відповідальність особи не виключається [3, с.291]. Враховуючи вищенаведене можемо зробити висновок, що крайня необхідність була пов'язана лише із нападом собаки. Правом на такий захист було пов'язане із небезпекою для життя та здоров'я і ним наділялась лише особа на яку нападала собака. Отже, як бачимо інститут крайньої необхідності мав досить обмежені рамки та був прив'язаний лише до єдиного випадку – напад собаки.

У другому Литовському статуті 1566 р. ситуація щодо меж крайньої необхідності не змінилась. Зокрема, у ньому зазначалось: «А якби хто вбив чужого собаку умисно, не руками або застрелив його, той повинен відшкодувати вартість собаки згідно з встановленими цінами; якщо ж він вб'є собаку руками, кием або якоюсь зброєю, а не шляхом кидання щось у нього чи пострілу, то відшкодувати вартість собаки він не повинен». У даному випадку, як зазначає Якімець Т.І. йдеться про спосіб вбивства собаки: у разі вбивства собаки з відстані (шляхом пострілу чи кидання якогось предмету у неї) небезпека нападу собаки не є неминучою і тому стан крайньої необхідності не виникає. Однак, у випадку безпосереднього контакту із собакою виникає реальна небезпека отримання тілесних ушкоджень тому у даному випадку можемо говорити про виникнення стану крайньої необхідності [4, с.346].

Третій Литовський статут 1588 р. передбачав уже два випадки у яких виникає стан крайньої необхідності. У статті 3 Розділу I зазначалось, що у випадку голоду допускається здача вогневої зброї і за дане діяння особа не нестиме кримінальної відповідальності, хоча за відсутності даної обставини таке діяння вважалось тяжким політичним злочином. Другий випадок стосувався вбивства собаки

і був у тій же редакції, що й у другому Литовському статуті 1566 р. Коментуючи даний випадок Й. Малиновський зазначав, що основним аспектом, який виключає кримінальну відповідальність за вбивство чужого собаки є оборона від її нападу. Доказом того, що собака вбита при обороні від її нападу є характер застосованої при цьому зброї: вбивство палкою чи іншим знаряддям, яке є в руках, є свідченням того, що небезпека дійсно загрожувала і, навпаки застосування вогнепальної зброї вказувало на те, що тварина була знищена не при обороні [1, с.115].

Цікавим є підхід законодавця щодо інституту крайньої необхідності закріплений у збірнику «Права за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., де у главі 24 «Про крадіїв і покарання для них, а також про інші схожі справи» у арт. 8 містилась норма, котра вказувала на обставину, що повинна враховуватися при розгляді справи про крадіжку, вчинення крадіжки в стані голоду [5, с.218]. У даному випадку зміст даної обставини (вчинення діяння у стані необхідності - голод) свідчить про те, що дана обставина лише є обставиною, що пом'якшує покарання і на злочинність діяння наявність даної обставини не впливала.

Протягом тривалого часу, аж до 1917 р., значна частина українських земель перебувала у складі Російської імперії. Унаслідок другого (1793 р.) й третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії увійшли Правобережна Україна й Східна Волинь, а за результатами успішної війни з Туреччиною до Росії було приєднано причорноморські степи та Кримське ханство (1783 р.). До складу ж Австрійської імперії, а з 1867 р. – Австро – Угорської дуалістичної монархії увійшли: Галичина (1772 р.), Буковина (1774 р.) та Закарпаття (1526 р.) [5, с.237].

Досить прогресивно розвивалася австрійська кримінально – правова теорія, зокрема, щодо питання інституту крайньої необхідності.

Як зазначає П.Стебельський крайня необхідність є наявною за таких обставин:

1) Має існувати небезпека, яка повинна бути безпосередньою та існувати на даний момент і ще не минути;

2) Небезпека має мати своїм джерелом сили природи чи дії іншої особи;

3) Небезпека повинна загрожувати життю чи здоров'ю;

4) Шкода повинна бути заподіяна з метою уникнення небезпеки;

5) Заподіяна шкода повинна бути меншою ніж відвернена [6, с.135].

Однак розвинена теорія австрійського кримінального права стосовно крайньої необхідності практично не відображалась у тогочасному кримінальному праві. З 1772 р. кримінально – правові відносини на українських землях, які відійшли до складу Австрійської імперії регулювалися приписами Кримінального кодексу Марії Терезії від 1768 р. Даним кодексом не було врегульовано інституту крайньої необхідності. 13 січня 1787 р. було прийнято “Всезагальний закон про злочини і їх покарання”, який став новим джерелом кримінального права. У даному законодавчому акті також не було врегульовано даного інституту. Також даний інститут не був врегульований у кримінальному кодексі 1803 р. Лише §2 австрійського кримінального кодексу 1852 р. містив приписи, що регулювали інститут крайньої необхідності. У ньому зазначалось що не буде тяжким злочином діяння вчинене особою під дією примусу чи у випадку необхідної виправданої оборони. Однак, як справедливо зазначає Е. Кшимуські, тут ідеться про дію примусу – тобто обставину, що виключає волю особи, а тому говорити про наявність стану крайньої необхідності ми не можемо, оскільки наявність волі особи для даного стану є обов'язковою ознакою [7, с.201].

У 1879 р. було прийнято угорський кримінальний кодекс, який застосовувався і на Закарпатті, яке входило до складу Угорщини. Згідно з §80 даного

кодексу: «Діяння не карається, якщо воно вчинене у стані крайньої необхідності для врятування невинної у виникненні такого стану особи від безпосередньої небезпеки для життя особи яка захищається і якщо таку небезпеку не можна було відвернути іншим чином». У даному випадку значну увагу законодавець приділяє тій обставині, щоб особа яка захищається не була причетна до виникнення стану крайньої необхідності [1, с.116].

Вперше на законодавчому рівні питання крайньої необхідності на території України, яка відійшла до Російської імперії було закріплено у Зводі Законів Російської імперії 1832 р. Щодо інституту крайньої необхідності у даному акті зазначалось, що покараний буде той, хто зруйнує чи спалить двори, паркани, але за винятком того хто діяв за крайньої потреби. Також зазначалось, що не буде покараний той хто вкраде через голод, і такий стан він зможе довести, а вкрадене ним буде їстівним чи таким що вгамовує спрагу і мало малий розмір. Як бачимо наявність стану крайньої необхідності у даному випадку розглядалась, як обставина, що виключала можливість застосувати до особи покарання, але не виключає наявність в діях особи злочину.

В Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. зазначалось, що діяння вчинене у стані крайньої необхідності є обставиною, що виключає злочинність діяння [1, с.115]. У Кримінальному Уложенні 1903 р. вперше було законодавчо закріплено межі крайньої необхідності. У п. 46 даного уложення зазначалось: «Не є злочином діяння вчинене для врятування власного життя чи життя іншої особи від небезпеки, що є наслідком погрози, незаконного примусу чи іншої причини, яку не можна було відвернути іншим способом. Також не є злочином діяння вчинене для врятування здоров'я, свободи, недоторканості чи іншого особистого або майнового блага власного чи іншої особи від небезпеки,

яка є наслідком погрози, незаконного примусу чи іншої причини, яку не можна було відвернути іншим способом, якщо були достатні причини вважати нанесену шкоду менш значущою порівняно з відвернутою [8]. Отже, як бачимо у даному акті стан крайньої необхідності виникав не лише в особи, якій загрожувала небезпека. Цей стан пов'язувався не лише з виникненням небезпеки для життя чи здоров'я, а також з небезпекою, яка загрожувала іншим особистим чи майновим благам. Така небезпека могла бути результатом дії будь – якої неправомірної дії, а не лише нападу собаки, як це було раніше. Щодо меж крайньої необхідності то, як бачимо вони були пов'язані з двома аспектами: 1) шкоду не можна було відвернути в інший спосіб, ніж це було зроблено; 2) нанесена шкода є менш значуща ніж відвернута.

У часи Центральної Ради в Українській Народній Республіці діяло у повному обсязі Кримінальне Уложення 1903 р., а у «власному» кримінальному законодавстві (Третьому універсалі від 07.11.1918 р, Законі «Про амністію» від 19.11.1917 р., Законі «Про покарання учасників воєн і повстань проти Української держави» 05.03.1918 р., Законі «Про виручку та податки» від 20.12.1917 р., Циркулярі «Про затримання та притягнення до відповідальності чужинців – спекулянтів, які не мають документів на право в'їзду на територію УНР» від 13.04.1918 р.) особливостей регулювання питання інституту крайньої необхідності передбачено не було. Розвиток кримінального законодавства Української держави за П.Скоропадського здійснювався шляхом вибіркового скасування, оновлення й доповнення тих кримінально – правових норм, які не суперечили політичним та соціально – економічним засадам Української державності. Щодо інституту крайньої необхідності, то регулювання даного питання відбувалось на підставі вже згаданого Кримінального Уложення 1903 р. Так ситуація була і за часів Директорії [5, с.316 - 330].

На території ЗУНР, згідно з Постановою Української Національної Ради, в галузі цивільного, кримінального і процесуального права використовувалося австрійське законодавство, якщо воно не суперечило цілям Української держави. Основним джерелом кримінального права залишався австрійський кримінальний кодекс 1852 р., про який уже згадувалося.

За Ризьким мирним договором 1921 р. Західна Україна (Східна Галичина і Західна Волинь) була передана Польщі і перебувала у її складі аж до 1939 р. До 1932 р. на території Галичини питання кримінального права продовжувало врегульовуватися нормами австрійського кримінального кодексу 1852 р., а на території Західної Волині нормами Зводу законів Російської імперії 1832 р. та Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р. [5, с.331]. 11 липня 1932 р. згідно з розпорядженням президента Республіки Польща було затверджено Кримінальний кодекс. У §22 даного кодексу зазначалось: «Не підлягає покаранню той хто діє з метою відвернення безпосередньої небезпеки, що загрожує власним інтересам чи інтересам інших осіб, якщо дану небезпеку не можна було відвернути у інший спосіб. Не діє у стані крайньої необхідності той хто має обов'язок піддаватися небезпеці. Заподіяна шкода не може бути явно вищою ніж відвернена. У разі перевищення меж крайньої необхідності суд враховує наявність даного стану, як обставину, що пом'якшує покарання» [9, с.267]. Отже, як бачимо із даної норми цим кодексом крайня необхідність визнавалась обставиною, що звільняє від застосування покарання. Щодо меж крайньої необхідності, то вони як і у Кримінальному Уложенні 1903 р., виводились із порівняння заподіяної та відверненої шкоди. У даному кодексі вперше було зазначено наслідок перевищення меж крайньої необхідності – врахування їх у даному випадку лише, як обставини, що пом'якшує покарання.

Щодо Закарпаття, то з 1920 р. воно ввійшло до складу Чехословаччини. Кримінально – правові відносини на його території продовжували врегульовуватися нормами австрійського кримінального кодексу 1852 р.

Що ж до Північної Буковини, то вона на підставі Сен – Жерменського (1919) та Сервського (1920 р.) мирних договорів відійшла до Румунії. 1 січня 1937 – набрав чинності, прийнятий 18 березня 1936 р. – кримінальний кодекс Румунії. Відповідно до ст.131 цього кодексу не є злочином діяння, яке вчинене для того, щоб врятуватися від реальної небезпеки чи випадкової небезпеки, яка загрожує власному життю чи недоторканості, якщо дана небезпека не могла бути відвернення іншим чином. У даному випадку не підлягає відшкодуванню майнова шкода заподіяна за наведених вище обставин, якщо врятоване майно має більшу вартість ніж зруйноване [10].

Вперше в українському радянському кримінальному законодавстві інститут крайньої необхідності був закріплений у ст. 20 КК УРСР 1922 р. У Кримінального кодексу УРСР 1927 р., ч. 2 ст.13, зазначалось, що судово - виправні заходи не застосовуються, якщо дії передбачені у даному кодексі вчинено для того, щоб запобігти небезпеці, яку не можна було відвернути при даних обставинах іншим способом, а заподіяна уданому випадку шкода є меншою ніж відвернена [1, с.116]. Як бачимо крайня необхідність визнавалась, згідно з приписами даного кодексу, обставиною, що впливає на покарання винної особи, а не на злочинність її діяння.

Поворотним моментом у ставленні законодавця до інституту крайньої необхідності виявилось положення, закріплене у КК Української РСР 1960 р., який згодом у 1991 р. став першим кримінальним законом незалежної України. У ст. 16 даного кодексу зазначалось: «Не є злочином дія, яка хоч і підпадає під ознаки діяння, передбаченого кримінальним законом, але вчинена в стані крайньої необхід-

ності, тобто для усунення небезпеки, що загрожує інтересам радянської держави, громадським інтересам, особі чи правам цієї особи або інших осіб, якщо цю небезпеку за даних обставин не можна було усунути іншими засобами, і якщо заподіяна шкода є менш значною ніж відвернута» [11].

На сучасному етапі, після прийняття в 1996 році Конституції незалежної України, розпочалася активна розробка нового кримінального законодавства. 5 квітня 2001 р. Верховна Рада України прийняла новий кримінальний закон України – Кримінальний кодекс України. Згідно з ст.39 даного кодексу: «Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваному законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода»[12].

Наведене у ч. 1 ст. 39 КК законодавче визначення дозволяє виділити три основні ознаки крайньої необхідності як субінституту обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння: 1) для правоохоронюваних інтересів виникла небезпека; 2) вона не може бути усунена у спосіб, відмінний від заподіяння шкоди іншим правоохоронюваним інтересам (тобто в особи не було можливості врятуватись втечею, шляхом звернення до інших осіб, включаючи органи влади, тощо); 3) заподіяна шкода не повинна перевищувати відвернену шкоду. Щодо останньої ознаки, то необхідно зазначити, що КК 1960 р. встановлював, що заподіяна при крайній необхідності шкода має бути меншою, ніж відвер-

нена (потенційна) шкода. Чинний КК допускає рівність шкоди заподіяної та відверненої, і це є важливою законодавчою новелою [13, с.267], оскільки відповідно до ч. 2 ст. 39 КК України перевищення меж крайньої необхідності – це умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж шкода відвернена, на відміну від КК 1960 р. де зазначалось, що заподіяна шкода має бути менш значною ніж відвернута.

Висновки: Отже, історико – правове дослідження питання пов'язаного із інститутом крайньої необхідності свідчить про ряд закономірностей його законодавчої регламентації. Зокрема, заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності на ранніх етапах українського законотворення визнавалось як таке, що лише пом'якшує відповідальність особи. Наступним етапом було визнання крайньої необхідності, як обставини, що виключає кримінальну відповідальність. І лише на сучасному етапі заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності є обставиною, що виключає злочинність діяння. Інша закономірність полягає у розширенні кола інтересів, що можуть охоронятися за наявності крайньої необхідності. У перших згадках про крайню необхідність вказувалося лише на можливість захисту свого життя від небезпеки, що загрожує і своїм джерелом має або собаку або голод. У подальшому йдеться про можливість збереження інших інтересів, проте виключено особи, котра захищається. На сучасному етапі особа вправі відвертати небезпеку, що загрожує будь – яким правоохоронюваним інтересам, як її так і інших осіб, якщо при цьому не було перевищено меж крайньої необхідності. Виходячи з аналізу наведеного можемо зробити висновок, що історико – правовий досвід регулювання даного питання є основою для встановлення змісту інституту крайньої необхідності у сучасному кримінальному законодавстві та важливим аспектом забезпечення його дієвості.

Стаття присвячена дослідженню питання розвитку законодавчого регулювання інституту крайньої необхідності. Проаналізовано основні етапи розвитку даного інституту кримінального права на території України. Автор акцентує увагу на закономірностях у законодавчому закріпленні ознак крайньої необхідності та їх змісту. Автором виділено три основні етапи розвитку правового регулювання даного інституту. У статті наголошується на тому, що заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності на ранніх етапах українського законотворення визнавалось як таке, що лише пом'якшує відповідальність особи. Наступним етапом було визнання крайньої необхідності, як обставини, що виключає кримінальну відповідальність. І лише на сучасному етапі заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності є обставиною, що виключає злочинність діяння. У даному аспекті поворотним моментом у ставленні законодавця до інституту крайньої необхідності виявилось положення, закріплене у КК Української РСР 1960 р., який зі змінами діяв аж до 2001 р., у якому вперше стан крайньої необхідності визнано обставиною, що виключає злочинність діяння. Також у статті наголошено на змінах, які відбулися не лише у змісті стану крайньої необхідності, а й у спрямованості даного стану. Автор наголошує на тому, що спочатку крайню необхідність розглядали лише, як можливість захисту свого життя від небезпеки, що загрожує і своїм джерелом має або собаку або голод. У подальшому йдеться про можливість збереження інших інтересів, проте виключно особи, котра захищається. На сучасному етапі особа вправі відвертати небезпеку, що загрожує будь – яким правоохоронюваним інтересам, як її так і інших осіб, якщо при цьому не було перевищено меж крайньої необхідності. На підставі аналізу норма-

тивних джерел з'ясовано сутність ознак крайньої необхідності та її меж.

Ключові слова: крайня необхідність, обставина, що виключає злочинність діяння, пом'якшення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності, напад собаки.

Shupyana M. URGENT NEED: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT OF LEGISLATIVE CONSOLIDATION IN UKRAINIAN LANDS

Article is devoted to coverage the essence of the development of legislative regulation of the institute of urgent need. Analyzed the main stages of the development of this institute of criminal law in the territory of Ukraine. The author emphasizes on regularities in the legislative consolidation of the signs of urgent need and their content. The author identifies three main stages of development of legal regulation of this institute. The article emphasizes that causing harm in the state of extreme necessity in the early stages of Ukrainian lawmaking was recognized as only softening the person's responsibility. The next stage was recognition of the urgent need as a circumstance that excludes criminal liability. And only at the present stage of causing harm in a state of extreme need is a circumstance that excludes the crime of action. In this aspect, the turning point in the attitude of the legislator to the institute of extreme necessity was the provision enshrined in the Criminal Code of the Ukrainian SSR in 1960, which was amended until 2001, in which for the first time the state of extreme necessity was recognized as a circumstance that excludes crime. The article also emphasizes the changes that have occurred not only in the content of the state of emergency, but also in the direction of this condition. The author emphasizes that at first the necessity was considered only as an opportunity to protect one's life from the threatening danger and either a

dog or a famine has its source. In the future, it is possible to preserve other interests, but only the protected person. At the present stage, a person has the right to avert a danger that threatens any law enforcement interests, both his and others, unless the limits of urgent necessity have been exceeded.

Key words: an urgent need, a circumstance that excludes a crime of action, mitigation of punishment, release from criminal responsibility, dog attack.

Література

1. Якімець Т. Розвиток інституту крайньої необхідності в українському кримінальному праві. *Право України*. 2007. № 9. С. 113-117.
2. Якімець Т. І. Крайня необхідність за кримінальним правом України [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2008. 16 с.
3. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
4. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
5. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. посіб. / І. Й. Бойко. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 408 с.;
6. Стебельський П. Австрійське карне право. Після викладу проф. П.Стебельського. 1902/1903 . Львів : Накладом “Кружка правників” в “Акад. Громаді”.1903. 419 с.
7. Krzymuski E. Wyklad prawa karnego ze stanowiska nauki i prawa austriackiego. T. 1. Wyd. 3, przerob. Krakow : Nakladem ksiegarni Leona Frommera, 1911. 620 s.;
8. Земляков А. В. Уголовное уложение 1903 года о государственных преступлениях, наказываемых ссылкой на поселение. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnoe-ulozhenie-1903-goda-o-gosudarstvennyh-prestupleniyah-nakazyvaemyh-sylkoj-na-poselenie>;
9. Makarewicz J. Kodeks karny z komentarzem. 4 wyd. Lwow : Wydawnictwo zakladu narodowego imienia Ossolińskich, 1935. 528 s.
10. Codul Penal din 8 Aprilie 1936 an. URL: <https://lege5.ro/Gratuit/heztqnzu/codul-penal-din-1936> (дата звернення 17.10.2019 р.)
11. Кримінальний кодекс Української РСР від 28 грудня 1960 р. / Верховна Рада УРСР. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення 17.10.2019 р.)
12. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. (із змінами та доповненнями). / Верховна Рада України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення 17.10.2019 р.)
13. Дудоров О.О., Х а в р о н ю к М.І. Кримінальне право: Навчальний посібник / Дудоров О.О., Хавронюк М.І. // за заг. ред. М.І. Хавронюка. – К.: Ваіте, 2014. – 944 с.